

daar is *governance* een amalgaam van horizontale instellingen die individuen toestaan om op basis van eigenbelang met elkaar te coöpereren. Filosofen zoals Fukuyama portretteerden deze toestand nog als een heuglijk einde van de geschiedenis, maar bij Cacciari wordt het veeleer een apocalyptisch einde der tijden, waarin enkel een god ons nog kan redden. Cacciari schetst zo het doembeeld van een zuiver economisch bestuur dat enkel maar gericht is op de productie van welvaart zonder inzicht in waar die welvaart toe zou dienen.

Een kritische lezer vraagt zich dan al eens af hoezeer de Italiaanse context van 2014 Cacciari beïnvloed heeft: hij lijkt meer bezorgd om de ondermijning van de democratie door Europese technocraten (Monti) dan door de populisten van voor en na de Europese schuldencrisis (Berlusconi, Salvini). Hoewel deze twee fenomenen duidelijk samenhangen in de Europese context, is er in Cacciari's studie geen equivalent te vinden voor de populistische kwestie. Daarnaast is er het vraagstuk van het statuut van Cacciari's eigen waarschuwing. Hij confronteert zijn lezers met het doembeeld van een zuiver economisch bestuur met de verwachting dat wij dat zouden afkeuren. Dat impliceert dat de heerschappij van de Antichrist nog niet voltooid is en er dus nog tijd is om de opmars van de technocratie te stuiten. Cacciari's boek heeft in dat opzicht zelf een katechontische functie te vervullen die het niet erkent.

Naast de monografie zelf, bevat het boek nog een inleiding van Howard Caygill, een archief met historische tekstfragmenten over de *katechon* uit de theologische traditie en een interview met Cacciari over het boek. Dat laatste is echter grotendeels een herhaling van de kerngedachten uit het boek en voegt bijgevolg weinig toe aan de studie van de tekst. De inleiding en het archief daarentegen zijn een grote meerwaarde. Caygill's inleiding geeft meer context bij Cacciari's intellectuele ontwikkeling. Aangezien de meeste boeken van Cacciari niet vertaald zijn, is het geen overbodige luxe om de lezers te informeren over zijn vroegere confrontaties met Schmitt en de politieke theologie. Het archief, ten slotte, laat de onderzoeker toe om na het lezen van Cacciari's boek zelf de conceptuele geschiedenis van de *katechon* te bestuderen. Aangezien dit begrip ondertussen een centraal onderdeel vormt van de politieke filosofieën van onder meer Carl Schmitt, Giorgio Agamben, Paolo Virno en zelfs Steve Bannon en Alexander Doegin, is een kritische genealogie van het begrip noodzakelijk voor de politieke theorie vandaag.

Tim CHRISTIAENS

Gerard Visser. *Gelatenheid in de kunst: Nijhoff, Braque, Kawabata — Van gesloten naar open vormen*. Amsterdam: Boom, 2018, 576 p., € 39,90.

Wie wat vertrouwd is met het werk van Gerard Visser, tot 2015 hoofddocent cultuurfilosofie aan de Universiteit Leiden, ziet ongetwijfeld de ontwikkeling van een heus onderzoeksprogramma, waarvan beschouwelijkheid de rode draad vormt

en waarbij de denkers Aristoteles, Meister Eckhart, Friedrich Nietzsche en Martin Heidegger voor de conceptuele belichaming zorgen. Visser heeft het hele bouwwerk ingezet met zijn proefschrift *Nietzsche en Heidegger: Een confrontatie* (1989). Het demonstreert zijn aandacht voor denkers die hij trouwens levendig houdt tot in zijn recentste publicaties, zoals *In gesprek met Nietzsche* (2012) en *Heideggers vraag naar de techniek* (2014). Het zijn deze filosofen die hem van funderende thema's voorzien waarop hij in de loop van de voorbije dertig jaar heeft verder gebouwd in een benijdenswaardig oeuvre dat overigens te weinig aandacht heeft gekregen. De inspirerende thema's zijn echter niet alleen funderend in de betekenis van de ondersteunende pijlers van het gebouw. Ze ontvouwen zich vooral tot existentialen, dat wil zeggen tot wat essentieel is voor en inherent aan de existentie en aan het levensdrama.

In Vissers programma verzamelt één thema in toenemende mate nu bijna alles waar het bij hem om te doen is: de gelatenheid. In het proefschrift komt 'gelatenheid' (als het equivalent voor 'Verhaltenheit') nauwelijks aan bod. Pas op het einde van het latere werk, *De druk van de beleving: Filosofie en kunst in een domein van overgang en ondergang* (1998), krijgt dit thema wat meer gestalte in de context van de exploratie van de beleving van kunstwerken, een context waarin Visser zich trouwens ook meer in het werk van Meister Eckhart gaat verdiepen. De doorbraak vinden we in drie werken die Visser in een relatief korte tijdsperiode gepubliceerd heeft: *Gelatenheid: Gemoed en hart bij Meister Eckhart* (2008), *Niets cadeau: Een filosofisch essay over de ziel* (2009) en *Water dat zich laat oversteken* (2011). Zoals het past voor een afscheidscollage, geeft Visser een synthese van wat hem bezighoudt in *Oorsprong & vrijheid* (2015).

Het recentste boek, *Gelatenheid in de kunst*, noemt de Leidense filosoof het tweede deel van zijn trilogie over het thema 'gelatenheid', een onderzoeksproject dat, zo laat het zich uitschijnen, een zaak van lange adem wordt. Kenschetsend is alvast dat dit tweede deel eigenlijk uit drie 'boeken' bestaat, die we een voor een als zelfstandig kunnen lezen. Afgezien van enkele uitvoerige technisch-wijsgerige inleidingen, gaat het bij de aanvang van dit werk om verrijkende hermeneutische beschouwingen bij het poëtische oeuvre van Martinus Nijhoff. Bij deze dichter ontdekt Visser iemand die naar de taal luistert zoals een moeder haar taal bewaart. Zo'n behoeden duidt niet alleen op de 'moedertaal', maar evenzeer op de dieptedimensie van de taal, waar de vormgeving als een authentiek geheim werkzaam is. Dat wil zeggen: als een oorspronkelijk samenspel dat actief én passief onlosmakelijk verbonden is met het eigen menselijke zijn. In die zin is de dichter een 'werktuig' van die oorspronkelijkheid, die niet zozeer vertaalt — het geheim laat zich immers niet vertalen — maar die vooral een beroep doet op het passieve vermogen te kunnen luisteren. De dichter is bovendien zelf een kunstenaar van het luisteren. Het gaat om zijn afstemming op zowel de zaak die op verwoording aandringt als om het vatten van de zin en de vibraties van de taal. Niet het minst is er de aandacht voor de gelegenheid om het juiste moment van de verwoording aan te grijpen. Zo'n passiviteit verraadt activiteit die ons zelfs met het oneindige verbindt. Hier

ontdekken we het 'gebied' van de gelatenheid als de erkenning van eindigheid, maar dan een eindigheid waarin we elke illusie van voorstelbaarheid of kenbaarheid van het oneindige hebben losgelaten,

juist ter wille van het oneindige dat transformeert in het geheim van het opene. Dit houdt in dat wij niet alleen God, maar ook Zijn evenbeeld in ons dienen los te laten. Als ons al iets met het oneindige verbindt, is dat geen goddelijk intellect of een almachtige verbeelding, maar de wijidte van een leeg gemoed. (208-209)

Voor Nijhoff, in zijn ervaring als dichter, is het oneindig kleine daarmee hecht verbonden. Het oneindig kleine ontsnapt zowel aan de greep van de dichter als van de lezer die wil verstaan en (misschien wel hermeneutisch) wil begrijpen. Er is geen definitief weten, wel een bezinnend aanvaarden dat eigen is aan de gelatenheid.

De tweede studie van dit boek is gewijd aan de schilder Georges Braque. Hier ontvouwt Gerard Visser een andere manier om zijn thema van de gelatenheid uit te leggen. Door het picturale werk te beschrijven en te bespreken vraagt de auteur aandacht voor wat wij als toeschouwer in onze visuele ervaring als wat verschijnt kunnen vatten. Goed en dus bezinnend naar schilderijen zoals *Maison à l'Estaque*, *La cheminée* of *Atelier IV* kijken, bestaat niet zozeer in een descriptie van dingen of huiselijke gebruiksvoorwerpen — dat zou immers al te reductionistisch zijn — maar stelt een werkelijkheid tegenwoordig en ont-bergt het reële, waardoor de verborgen zin (en samenhang) der dingen zich in een eigen wereld laat aanspreken. Alleen het picturale en de plastische vormgeving vermogen het verborgene in deze schilderijen verborgen (maar niet afwezig) te houden. Het betreft dan een vormgeving die ons ertoe aanzet de teneur van de onthulling van nabijheid te onderkennen. Zo'n intimiteit klinkt gecompliceerd, maar van het geheim is zij de draag- en reikwijdte die we niet intellectueel construeren of verzinnen. Veeleer ervaren we die in het verhaal van de kunst. In dit actualiseren van die reikwijdte drukt de zin voor en de oriëntatie in het geheim zich uit in wat we de onthulling van een 'wil' kunnen noemen. Dat blijft niettemin een onthulling van wat we uiteindelijk *als het verborgene* blijven ervaren (445). Wie zich lang en intensief met specifieke kunstwerken inlaat, beseft dat het hier om een oefening in gelatenheid gaat. Met de woorden van Visser:

Alleen zo kan ons van binnenuit gevoelde leven als de enige volstreckte en eigenlijke levenswerkelijkheid beaamd worden, en alleen zo kan vorm vorm zijn, ons openen voor levende ruimten, en kleur kleur zijn, zich manifesteren in de rijkdom van haar tonen en schakeringen. (448)

In het derde deel van zijn monumentale werk verdiept Visser zich in het literaire werk van de Japanse Nobelprijswinnaar voor literatuur (1968), Yasunari Kawabata, voor weer een andere oefening in gelatenheid. Juist het lezen van literaire kunstwerken (zoals hier *De schone slaapsters* en *Duizend kraanvogels*) biedt de mogelijkheid om ons dankzij een vertellen te confronteren met het ritme van het levensdrama.

De stroom van het leven heeft hier "vele gezichten, zowel dat van het kleinste als dat van het onmetelijke" (480). De in het levensritme ingebedde gestalten kunnen dan zowel het beeld zijn van de arm van een meisje, als dat van de elkaar afwisselende seizoenen of het geluid van hoge golven. Altijd opnieuw voelen we ons uitgenodigd deel te nemen aan wat is en wat geschiedt. Het is dus geenszins een eigenmachtig construeren van fenomenen, maar een beleven van wat gegeven is. Dan pas kunnen we de fenomenen ervaren: hun onpeilbare diepte die we tegelijk in het grootse en in het minuscule kunnen aanvoelen. Andermaal is daar de suggestie van het verborgene dat verborgen blijft en dat de leegte kan oproepen. "De leegte in en rondom elke concrete mogelijkheid" die een ruimte creëert "voor het kleinste", waarin het onmetelijke aanwezig is (484). Visser vermoedt bij Kawabata een samenhang tussen gelatenheid en *amor fati*. Voor de Japanse auteur bestaat het morele (of misschien beter het spirituele) niet in geboden, maar in de ervaring en aanvaarding van zuivering en verzoening "in een samenspel tussen weidsheid van het onmetelijke en de kleinste toegang" (484). Wie deze zuivering via het macro- en microkosmische ervaart en aanvaardt, kan zich van de al te aardse schuld bevrijd weten en zich tegelijk met de dood verzoenen. Kawabata moet daarop hebben gealludeerd in zijn toespraak bij de aanvaarding van zijn Nobelprijs.

Methodisch is Gerard Visser in zijn monumentale studie (die zich niet laat samenvatten) het best door fenomenologische beschrijvingen gediend. Het is echter alsof dit voor de auteur een te beperkt perspectief is. Zijn fenomenologische beschrijvingen van de schilderijen van Braque monden terecht uit in een praktische hermeneutiek. Hij had in dit verband ook nog andere verbanden kunnen leggen, bijvoorbeeld naar aanleiding van de titels van Kawabata's verhalen: deze roepen visueel schilderijen op: *Sneeuwland*, *Het geluid van de berg*, *Duizend kraanvogels* enzovoort. Het narratieve raakt het picturale en omgekeerd. Misschien is dat een ontmoeting tussen Nijhoff, Braque en Kawabata die we alleen in het 'laten (samen)zijn' kunnen vatten. Visser werkt nog ruimer. Zijn uiteenzettingen doorspekt hij met talrijke biografische gegevens (die soms anekdotisch dreigen te worden), interviews, kunsthistorische verwijzingen en uitspraken van anderen. Ook deze breedvoerigheid maakt van *Gelatenheid in de kunst* een monumentaal werk dat een beroep doet op onze nauwgezette lectuur.

Jacques DE VISSCHER

Stanley N. Gundry, Paul M. Gould, and Richard Brian Davis, eds. *Four Views on Christianity and Philosophy*. Counterpoints: Bible and Theology. Grand Rapids, MI: Zondervan, 2016, 240 p., \$ 19,99.

Tertullianus zei ooit: "Wat heeft Jeruzalem met Athene te maken?" Op deze vraag tracht het boek, dat deel uitmaakt van de Counterpoints Series, een antwoord te formuleren. Het boek stelt vier verschillende manieren of modellen voor om de relatie